

stosowania się kapitalizmu do nowych warunków; nie należy jednak również możliwości tych przeceniać.

Praca J. Sziszkowa nie wyczerpuje zagadnienia, nie było to zresztą jej założeniem. Posiada wiele tez dyskusyjnych, niektóre z nich są tylko postawione i czekają na dalsze rozwinięcie i uzasadnienie. Z tego też względu stanowi cenną inspirację do dalszych badań. Mimo stosunkowo małej — wobec wagi problemu — objętości, posiada obszerny materiał dowodowy w postaci 29 tablic analitycznych oraz opiera się na bogatej, cytowanej literaturze przedmiotu. Szkoda, że literatura ta nie znalazła się w osobnym zestawieniu bibliografii. Podsumowując należy stwierdzić, że książka J. Sziszkowa spotka się niewątpliwie z dużym zainteresowaniem w kręgu specjalistów polskich i zagranicznych, zajmujących się problematyką międzynarodowych stosunków gospodarczych.

Jerzy Bartosik

Wielikobrytania. Praca zbiorowa pod red. J. S. Chesina, S. W. Pronina. „Mysl”. Moskwa 1972, 478 ss.

Omawiana książka stanowi kolejną pozycję z serii *Gospodarka i polityka krajów współczesnego kapitalizmu*, której prezentację zapoczątkowaliśmy w „Przełądzie Zachodnim” nr 4/1973¹.

Recenzowana publikacja, opracowana przez siedmiu autorów — ekonomistów i historyków — składa się z dwóch części. Pierwsza z nich, obszerniejsza, zawiera wszechstronną analizę współczesnych zagadnień gospodarczych i społecznych W. Brytanii; druga natomiast poświęcona jest jej polityce wewnętrznej i zagranicznej.

W. Brytania na początku lat siedemdziesiątych XX w. pozostawała nadal jednym z czołowych państw kapitalistycznych. Rozporządzała ogromnymi, drugimi co do wartości — po USA — inwestycjami poza granicami swego kraju, taką samą pozycję zajmowała również pod względem dochodów od tzw. niewidzialnego eksportu. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych obniżyła się jednak jej ogólna ranga gospodarcza i polityczna w świecie. Podstawową tego przyczyną były obiektywne następstwa procesów rozwoju współczesnego stadium kapitalizmu, a wśród nich przede wszystkim rozpad imperium brytyjskiego. Działanie tych czynników zostało dodatkowo spotęgowane poważnymi, strategicznymi błędami, popełnionymi przez koła rządzące W. Brytanii. U podstaw tych błędów leżał przede wszystkim brak umiejętności przeprowadzenia w odpowiednim czasie trzeźwej oceny zmian, jakie dokonały się na arenie międzynarodowej i przystosowania możliwości gospodarczych kraju do dalszych, szybko zmieniających się warunków rozwoju. W tej sytuacji, rozpad imperium brytyjskiego podważając system preferencji imperialnych, spowodował burzliwy napływ kapitałów konkurencyjnych w rejony, będące dotąd tradycyjną domeną monopolu angielskich. Tym samym słabła pozycja W. Brytanii w rozwijającym się „trzecim” świecie. Wraz z pogłębianiem się procesów in-

¹ Zob. *Francja* (omów. T. Dohna), „PZ” nr 4/1973, ss. 363 - 369; *Matyje strany zapadnoj Jewropy* (omów. H. Dmochowska), „PZ” nr 4/1973, ss. 369 - 371.

tegracyjnych EWG, miały również wpływy brytyjskie na kontynencie europejskim. Silny cios interesom monopolu angielskich zadała ponadto dynamicznie rozwijająca się gospodarka Japonii. W. Brytania, do niedawna prawie wyłącznie eksporter kapitału, z czasem sama stała się terenem obcej ekspansji. Ogromny napływ kapitału amerykańskiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, chociaż przyczynił się w pewnej mierze do unowocześnienia gospodarki brytyjskiej, zwiększył poważnie zależność W. Brytanii od Stanów Zjednoczonych.

Wymienione okoliczności oraz liczne, wewnętrzne trudności ekonomiczne sprawiły, że w latach sześćdziesiątych zaczęły w W. Brytanii narastać tendencje do reorientacji politycznej. Zmierzały one przede wszystkim do europeizacji polityki wewnętrznej i zewnętrznej. Znalazły one swoje odzwierciedlenie głównie w dążeniu kół rządzących i czołowych przedstawicieli kapitału do włączenia W. Brytanii w ramy Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Przystąpienie do EWG traktowano jako środek mogący zdynamizować gospodarkę brytyjską i zrównać ją z pozostałymi partnerami oraz zlikwidować zastraszające się przeciwności pomiędzy nowymi wymogami rynku światowego a przestarzałą bazą techniczną i dawną, ukształtowaną w okresie imperialnym, specjalizacją przemysłową kraju.

Powyższe problemy, ogólnie zarysowane już we wstępie, zostały szczegółowo omówione w trzech początkowych rozdziałach książki. Interesująco opracowany został zwłaszcza rozdział pierwszy dający dobrą podstawę i przygotowanie do zrozumienia problematyki następnych części pracy.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych cykle koniunkturalne w W. Brytanii przebiegały w sposób zdeformowany. Nie występowały wówczas głębokie i długotrwałe kryzysy, równocześnie jednak wypadły z cyklu dłuższe fazy wzrostu. W odróżnieniu od swoich konkurentów, W. Brytania nie uczyniła w omawianych dziesięcioleciach żadnego wyraźnego kroku naprzód. W latach 1965 - 1970 średnioroczne tempo wzrostu produktu wewnętrznego brutto, wynoszące w kilku poprzednich latach 4 - 5%, obniżyło się do 2,1%. W rezultacie, udział W. Brytanii w produkcji przemysłowej świata kapitalistycznego zmniejszył się z 11,6% w r. 1950, do 7,1% w r. 1970. Warto zauważyć, że w tym samym czasie udział Japonii wzrósł odpowiednio z 1,6% do 9,4%.

Autor rozdziału poświęconego tej tematyce, bardzo wnikliwie rozpatruje liczne i złożone przyczyny, które doprowadziły do tego, że W. Brytania, będąca przez długi czas awangardą postępu ekonomicznego, w warunkach zastraszającej się walki wewnątrzkapitalistycznej znacznie osłabiła swą pozycję. Na rynku międzynarodowym ujawniło się to z całą ostrością jako rezultat przestarzałej struktury gospodarczej i bazy technicznej przemysłu brytyjskiego. Ich rekonstrukcja wymagała znacznego zwiększenia akumulacji wewnątrz kraju. Miało to równocześnie sprzyjać wyrównaniu zmniejszającej się roli rynków zagranicznych, szczególnie kolonialnych, w tworzeniu produktu społecznego.

W wyniku zmobilizowania poważnych środków prywatnych monopolu i spótegowania działalności inwestycyjnej państwa, w strukturze gałęziowej gospodarki brytyjskiej zaszły dość istotne zmiany. Zwiększyło się również techniczne uzbrojenie pracy we wszystkich gałęziach produkcji. Nie był to jednak przewrót radykalny, który zmniejszyłby dystans dzielący W. Brytanię od jej konkurentów. Bezpośrednią tego przyczyną była znacznie niższa stopa akumulacji aniżeli w innych krajach. W latach 1959 - 1968 średniorocznie wynosiła ona w W. Brytanii — 17,4% podczas gdy w Japonii — 32,7, w NRF — 24,6, we Francji 23,1 i we Włoszech — 20%. Równocześnie W. Brytania charakteryzowała się także bardzo wysokim współczynnikiem kapitałochłonności produkcji: 5,3 (Japonia — 2,9, USA — 3,8

NRF — 4,3), i była ponadto jedynym spośród rozwiniętych krajów kapitalistycznych, w którym w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych spadał stale współczynnik zwrotności kapitału.

Jedną z przyczyn opóźnień w rozwoju gospodarki brytyjskiej była również niezgodność pomiędzy potencjałem naukowo-technicznym i jego praktycznym wykorzystaniem. W. Brytania, która w wielu dziedzinach nauki i techniki zajmowała przodujące miejsce wśród rozwiniętych krajów kapitalistycznych, w zakresie stosowania wynalazków bardzo często pozwalała się wyprzedzić swoim konkurentom. Wiązało się to z niewielkim popytem na nowe rozwiązania techniczne ze strony brytyjskich monopolii, które — pozbawione bezpośrednich bodźców — nie mobilizowały dostatecznych środków niezbędnych do ich adaptacji w produkcji.

Wśród nowych zjawisk w rozwoju brytyjskiego kapitalizmu państwowo-monopolistycznego, stanowiących treść drugiego rozdziału, zwrócono m. in. uwagę na wzrost koncentracji i monopolizacji produkcji i kapitału, który dokonał się głównie w wyniku centralizacji kapitału. W dwudziestolecie 1950 - 1970 proces ten przebiegał w W. Brytanii trzema falami, z których ostatnia, o niespotykanej dotąd sile, zapoczątkowana w 1966 r., trwa jeszcze obecnie. Wśród dotychczasowych monopolii pojawiły się nowe ich formy. W drodze dywersyfikacji tworzoneo tzw. konglomeraty, które w odróżnieniu od klasycznych koncernów nie mają wyraźnie określonego, podstawowego profilu produkcji, lecz obejmują przedsiębiorstwa różnych gałęzi, często o zupełnie przypadkowych połączeniach. W procesie monopolizacji gospodarki w W. Brytanii dała się ponadto zauważyć wyraźna zmiana liderów. Odmienne niż w pierwszej połowie XX w., kiedy przywództwo należało do trustów i koncernów kolonialno-surowcowych, w następnych dziesięcioleciach najszybciej wzrastała siła gospodarcza monopolii w gałęziach odgrywających główną rolę w procesie rewolucji naukowo-technicznej. Sprzyjała temu niewątpliwie działalność potężnego kapitału finansowego. W ostatnim czasie w W. Brytanii obserwowano pewne złagodzenie tradycyjnych przeciwności pomiędzy przemysłem a oligarchią finansową. Banki, towarzystwa ubezpieczeniowe i trusty inwestycyjne zaczęły się zwracać w kierunku najbardziej dynamicznych gałęzi produkcji. Zwiększono również kredytowanie wymiany brytyjskiej z krajami rozwijającymi się. Obok widocznego przegrupowania sił w systemie kapitału finansowego, innym, nowym zjawiskiem w rozwoju kapitalizmu państwowo-monopolistycznego W. Brytanii była wzrastająca rola gospodarcza państwa. Przejawiała się ona zarówno we wzbogacaniu środków, jak i metod interwencjonizmu, z których na uwagę zasługuje zwłaszcza brytyjski system indykatywnego planowania, lansowany w dwóch jego wariantach: przez labourzystów i konserwatystów.

Cenny informacji dostarcza również rozdział trzeci, przedstawiający nowe aspekty udziału W. Brytanii w międzynarodowym podziale pracy i procesach integracji Europy zachodniej. Przeprowadzona analiza oparta na bogatym materiale faktograficznym uwypukla ogromną zależność gospodarki W. Brytanii od rynku zewnętrznego, ujawnia również istotne przemiany w brytyjskim handlu zagranicznym i w sferze ruchu kapitałów. Równocześnie odsłania ona kierunki w jakich zmierzają poszukiwaniu W. Brytanii mające na celu znalezienie nowego miejsca w ekonomicznym i politycznym układzie współczesnego kapitalizmu. Jeden z tych kierunków prowadził do Wspólnego Rynku. Różne były przyczyny zabiegania W. Brytanii o przyjęcie do EWG. Najbardziej bezpośrednia tkwiła jednak w fakcie, że w zakresie głównych wskaźników gospodarczych pozostawała ona zbyt daleko za swymi konkurentami. Stworzyło to nie tylko poważne niebezpieczeństwo dla brytyjskich monopolii, ale równocześnie zagroziło W. Brytanii utratą posiada-

nej przez nią pozycji wśród europejskich krajów kapitalistycznych. Tymczasem W. Brytania, jakkolwiek gospodarczo i politycznie osłabiona, ujawniała jednak w dalszym ciągu pretensje do odgrywania kierowniczej roli w Europie zachodniej.

W obszernym, czwartym rozdziale przedstawiono klasowy aspekt społeczno-ekonomicznym problemów W. Brytanii. Rozdział ten zilustrowano wieloma tabelami, które w przekroju czasowym ukazują liczne ilościowe i jakościowe zmiany, jakie zaszły w strukturze klasowej społeczeństwa brytyjskiego oraz w położeniu materialnym mas pracujących.

W. Brytania wyróżnia się najbardziej dojrzałymi formami struktury społeczeństwa kapitalistycznego. W latach powojennych dokonała się tam dalsza polaryzacja klasowa, przejawiająca się nie tylko wzrostem liczebności pracowników najemnych i odpowiednim zmniejszeniem rządzącej klasy burżuazji, ile jakościową przemianą proletariatu, burżuazji i warstw pośrednich. Wiązało się to z tzw. intelektualizacją klasy robotniczej, zanikiem uprzywilejowanego statusu miejskich warstw średnich oraz z jednoczeniem się reprezentantów wielkiego kapitału działających w ramach grupy rządzącej. Te przeobrażenia wewnątrzklasowe nie naruszyły antagonistycznych podstaw współczesnej W. Brytanii, tj. walki kapitału monopolistycznego i klasy robotniczej. Polityka państwa i monopoli zachowała nie tylko skrajną nierówność w podziale nagromadzonego bogactwa narodowego, ale w pełni realizowała również społeczne dysproporcje w bieżącej dystrybucji dochodu narodowego. Wiele istniejących trudności gospodarczych koła rządzące usiłowały rozwiązać w interesie monopoli, kosztem mas pracujących. Metody jakie w tym celu stosowano rzadko przybierały charakter frontalnego ataku, znacznie częściej były one zakamuflowane (np. „pełzająca” inflacja, polityka dochodów, sztuczne zwiększenie bezrobocia). Stąd też walka mas pracujących w obronie własnych pozycji ekonomicznych, przybierała w W. Brytanii coraz szersze i ujednoczone formy działania.

Bardziej opisowo, niemniej jednak równie wnikliwie, opracowana została część druga monografii. Omówiono w niej system panowania brytyjskiej burżuazji, ukazując przede wszystkim najważniejsze aspekty polityki wewnętrznej i zagranicznej w latach sześćdziesiątych. W zakresie polityki wewnętrznej naświetlono zasadnicze przemiany zachodzące w aparacie państwowym, w orientacji głównych partii politycznych, a szczególnie w dwupartyjnym systemie władzy. Wskazano na pojawienie się centrycznych tendencji podważających stabilność struktury politycznej. Specjalną uwagę zwrócono również na układ wewnętrznych sił politycznych w państwie. Problematykę polityki zagranicznej omówiono z uwzględnieniem podstawowych zasad i kierunków jej działania. Szczegółowo przedstawiono zwłaszcza atlantycki i europejski kierunek tej polityki oraz związki polityczne Anglii z państwami Wspólnoty Brytyjskiej i z krajami rozwijającymi się. W sposób bardziej ogólny omówiono również politykę W. Brytanii w stosunku do Związku Radzieckiego i europejskich krajów socjalistycznych, a także w stosunku do Chińskiej Republiki Ludowej i krajów socjalistycznych Wschodniej Azji.

W zakończeniu pracy autorzy przychylają się do stanowiska tych badaczy, którzy utrzymują, że w latach siedemdziesiątych gospodarka W. Brytanii rozwijać się będzie szybciej aniżeli w poprzednim dziesięcioleciu. Nadal jednak jej tempo będzie wolniejsze niż w innych głównych krajach kapitalistycznych. Stwierdzając, że czynniki, które spowodowały osłabienie gospodarki brytyjskiej działają nadal, autorzy zwracają równocześnie uwagę na konieczność uwzględnienia w ocenie perspektyw jej rozwoju również innych okoliczności. Nie należy — ich zdaniem — pomijać ukrytych w gospodarce brytyjskiej rezerw wzrostu oraz nie doceniać do-

świadczenia burżuazji angielskiej, która w przeszłości charakteryzowała się znacznym dynamizmem i zdolnością przystosowawczą do zmieniających się warunków rozwoju.

W omawianej pracy wykorzystano liczne, oryginalne źródła faktograficzne i materiałowe oraz najnowszą bogatą literaturę angielską i radziecką. Większość z kilkudziesięciu zamieszczonych tabel ma charakter porównywalny, pozwalający na konfrontację pozycji W. Brytanii z innymi krajami, najczęściej USA, Japonią, NRF, Francją i Włochami. Cennym uzupełnieniem książki jest wykaz bibliografii oraz starannie opracowany indeks rzeczowy.

Zaprezentowana praca autorów radzieckich stanowi wartościowe studium naukowo-badawcze o W. Brytanii. Ukazując w interesujący sposób złożone problemy ekonomiczne i społeczno-polityczne tego kraju, omówiona książka pozwala na lepsze poznanie zmian zachodzących nie tylko na terenie wysp brytyjskich, ale również we współczesnym świecie kapitalistycznym.

Teresa Dohnalowa